

В.И.Мусаева – КББАнын жетектөөчү илимий кызматкери, п.и.к.

**Сүйлөшүү маданиятына үйрөтүүдөгү кептин коммуникативдик касиеттери же
окуучуларды орундуу, көркөм жана бай сүйлөөгө көнүктүрүү**

1. Кептин орундуулугуна үйрөтүү

«Акылдуу жооп алгың келсе, акылдуу сура» (И.Гете) дегендей орундуу сүйлөө менен баарлашуучунун сый-урматына ээ болуш үчүн аңгемелешүүнүн негизги эрежелерин мисалы, мээримдүүлүк, туура тонду тандоо, айтып жаткандарың тууралуу мыкты билүү, сүйлөшүүдө ишенимдүү жана чечен болуу үчүн керектүү сөздөрдү тандоо зарыл. Орундуу сүйлөө менен сый-урматка ээ болуу бул– татаал иш. Ар кыл сүйлөшүү кырдаалдарга ылайык мисалы, өзүңдүн баарлашуучуна бир нерсени түшүндүрүү, суроо, кечирүү, өтүнүү же мактоо жана куттуктоо сыяктуу маданияттуу монологдорду жана диалогдорду түзө билүүгө үйрөнүүбүз абзел. Мындай учурлар адамдын турмушунда көп кездешкендиктен, аларга ылайык кеп маданиятына ээ болууну мектеп партасынан баштап үйрөтүүбүз зарыл. Ушул багытта балдар аткара турган көнүгүүлөрдүн айрымдарынан келтиребиз:

1-көнүгүү. Шаардагы балдар китепканасына кандай баруу керектиги тууралуу так, орундуу, кыска түрдө түшүндүрүү кебин, монологун түзүү

2-көнүгүү. Сүйлөшүү, карым-катнаштын төмөнкү кырдаалдарына ылайык түшүндүрүү кебин, монологун түзүү: 1) кичинекей балага (инине, карындашына, таанышына) жолдо жүрүүнүн эрежелерин түшүндүрүү; 2) классташыңа спорт оюнунун же конкурстук тапшырманын жаңы эрежесин түшүндүрүү; 3) досуңа бир нерсени эмне үчүн жакшы көрөрүңдү жек тескерисинче жакшы көрбөгөнүңдү орундуу, жай айтып берүү (мында белгилүү адабий каармандардын монологдоруна таасирленүү менен макул болуп, макул болбоо тууралуу өзүңдүн оюңду далилдей аласың. Түшүндүрүү монологунда сенин сөзүң ачык, кыска, орундуу жана ишенимдүү болуу менен сен салмактуу жана боорукер болууну айткандарыңды баарлашуучуң түшүнгөнүн текшерүүнү унутпа. Сен өзүңдүн монологунду туура курганыңды салыштыруу үчүн окуучулардын кеп маданиятынын айрым модел-үлгүлөрүнөн келтиребиз:

1-текст: Бул оюн менен мен лагерде таанышкам. Анын шарты жөнөкөй жана баарына түшүнүктүү. Оюнга 5-6 киши катышат. Алар тегерек болуп турушат жана жетекчини шайлашат. Жетекчи тегеректин ичинде турат. Ал тегеректен чыккысы келет.

Ал үчүн оюндун катышуучуларынан сылык түрдө себебин айтып, сураныш керек. Ал эми оюнчулар ага сылык түрдө уруксат беришпейт. (Оюн «сылык өтүнүч – сылык уруксат бербөө» деп аталат).Тегеректен ким өзүнүн өтүнүчүн ишенимдүү түшүндүрө алса, баары кеңешип, ошону чыгарышат. Бул оюнду класста талкуулап, бири-бирине сылык суроо берүү, өтүнүү менен сылык, орундуу жооп берүүгө үйрөтүлүп, жагымдуу диалог түздүрүлөт.

2-текст: Конкурс «Бир сөз айтчы!» деп аталат. Алып баруучу Айбек ырдан же табышмактан үзүндү окуйт. Ал эми угуучулар мааниси боюнча төп келген, орундуу сөздөрдү таап айтышат. Ал сөздү ким биринчи таап айтса, ошол алып баруучу болот. Менин оюnum сизге жактыбы? Анын шарттарын мен жакшы эле түшүндүрдүмбү? *Айзада.*

3-текст: Мени уктагым келбесе деле уктатышканы мага жакпайт. Бул айрыкча сыналгыдан кызыктуу концерт көрүп, же компьютердеги оюн менен интернетте отурганда болот. Таарынып анан уктаганы жаткым келбейт. .. Менин мамам айткандай, эмне үчүн сөзсүз эле күн тартибин сакташ керек. Ал эми чоңдор өздөрү дайыма эле аны сакташпастан, каалагандай жүрүшөт да. сиз мени менен макулсузбу? Сизде ушундай учур болду беле? *Кулманбетов Бакыт*

Эгер сен орундуу сүйлөп, баарлашуучунун бүйүрүн кызытып, анын тилин тапсаң анда алар сага суроолорду жаадырып, сени менен дагы аңгемелешкиси келип, өздөрүнүн ойлорун айта башташат. Сенин окуучулар, ата-энелер менен аңгемелешүүнү кандай алып барганыңды билүү үчүн суроолор:

- 1.Эмне жөнүндө сүйлөөрүңдү жакшы билчү белең?
2. Сенин түшүндүрүүлөрүң угармандарга уккулуктуу, жагымдуу жана орундуу болуш үчүн эң башкы нерсени кыска, орундуу жана негиздүү бере алдыңбы?
- 3.Сен жакшы сүйлөдүңбү т.а. керектүү сөздү таап, бир сөздү эле кайталай бербедиңби, интонацияны туура коюп, орундуу жана көркөмдүү сүйлөй алдыңбы?
- 4.Класс (аудитория) алдында өзүңдү эркин кармадыңбы?
5. Сүйлөшүп жүргөндөрдү көрдүңбү, алар менен диалогго чыгууга аракет кылдыңбы? Суроолорго кыйналбай жооп бердиңби?
6. Мыкты окуучу өзүн - өзү баалоону өзүнүн катасынан өзү үйрөнүүнү ар дайым каалайт.

3-көнүгүү. Сунуш кылынып жаткан сүйлөшүү кырдаалдары үчүн ылайык келген актануу монологун түзгүлө:

1-кырдаал. Сен белгиленген саатта үйгө келбей, ата-энеңдин тапшырмасын аткарган жоксуң.(Мисалы, дүкөнгө барган жоксуң; ремонттон бут кийимди алган жоксуң; дем алышта үйдө чогуу тамак ичүүнү эскертүү үчүнчоң энеңе барган жоксуң ж.б.)

2-кырдаал. Сен класс жетекчи уюштурган мектептик майрамга даярдануу үчүн репетицияга келе алган жоксун

3-кырдаал. Өзүң башында убада бергендей досуңа мейманга келе алган жоксун

4-кырдаал. Сага коомдук жайдагы жүрүм-турум эрежесин бузганың үчүн эскертүү беришти Мисалы, - транспортто кары адамга орун бошотпой терезени карап же уктамыш болуп отуруп алдың; - тепкичте шашып келатып алып, түртүшүп кеттиң; - кинотеатрда адашып башка бирөөнүн ордуна отуруп алдың.

«Актануу» монологу бул кыйын кырдаалдан чыгууга жардам берип, сага карата ишенимди калыптандырып, кайсы гана сүйлөшүү маданиятынын эрежелеринин бузулуусунун себебин так, ачык-айкын, чын дилден орундуу түшүндүрүү болуп саналат. Риториканы, ораторлукту окуп-үйрөнүп жаткан окуучулардын актануу монологдорунун айрым үлгүлөрүн келтиребиз:

1-текст. Апа, мен бүгүн мектепте концертке даярданып кармалып калдым. Андан соң Айбийкеге бардым. Ал ооруп жаткан. Ошентип сиздин өтүнүчүңүздү аткара албай калдым. Сизден өтүнөм, ачууланбаңыз. Мен сабакты жасап, анан сөзсүз дүкөнгө барам. Кабатырланбаңыз, мен баарына үлгүрөм! Макулбу?! Айчүрөк. Жайлообаева 5-класс.

2- текст. Кечирип коюңуз, мен байкабастан сиздин бутуңузду басып алдым! Ачууланбаңыз! Марипа Иса кызы. 5-класс.

3-текст. Руслан, мен бүгүн сага бара албай калдым. Сабактар абдан көп. Бешинчи күнү дагы. Эгер эсинде болсо музыкага дагы барам. Кел, дем алышта жолугалык. Менде жаңы оюндар бар. Макулбу? Азамат. Тобокелов 6-класс.

4-текст. Ооба, мен жаңылышып, сиздин ордуңузга отурупмун. Катардан адашыпмын. Менин ордум дагы 25, бирок 17 катарда. Кечирип коюңуз! Нурлан Автандил уулу 7-класс.

Мугалим буларды класста ролдоштуруп, жуп менен аткарттырса да болот. Мисалы, 1-текстте бир окуучу апасынын ролун аткарат: «Жакшы, мен сени түшүнөм, капаланбайм. Бирок, ошентсе да убактыңды кандай болсо да бөлүштүргөңгө аракеттен! Сен менин жардамчымсың. Мен сага ишенем».

4 - көнүгүү. Куттуктоо монологун түзгүлө. Мында силер боорукер гана эмес баарлашуучуңузга карата өзгөчө камкор болушуңуз да зарыл. Тактап айтканда, - анын башкалардан айырмаланган жактарын белгилеп; ага ал эңсеген же ишке ашырам, үйрөнөм дегендеринин баарынын ишке ашуусун каалап, ага рахматыңды айтып, ыраазычылык билдиресиң (буга чейинки экөөңдүн мамилелериңди эске алуу менен). Эгер куттуктоо оозеки формасында болсо анда «сырткы түрдүн тилин»: мээримдүү көз караш, жылмаюу, туура тандалган кыймыл-аракет, жүрүм-турумду унутпаш керек.

1-кырдаал. Сен өзүңдүн башталгыч класста окуткан биринчи мугалимиңе куттуктоо даярдап жатасың.

2-кырдаал. Өзүңдүн эң жакын досуңа (дос кызыңа) куттуктоо даярдап жатасың.

3-кырдаал. Майрам жакындап келатат. Апаңа, атаңа, чоң ата, чоң энеңе, агаңа же эжеңе жагымдуу, мээримдүү куттуктоо түзгүң келди.

4-кырдаал. Адабий каармандардын да туулган күнү болушу мүмкүн. Силердин сүйүктүү китебиңердин (Ч.Айтматовдун «Бугу эненин жомогундагы» бала менен кыз, «Ак кеме» повестиндеги Нургазы, Жээренче чечендеги Акыл Карачач ж.б.) каармандары тарабынан конокко чакырылдыңар деп эсептегиле . Ар биринер өзүңөрдүн адабий каарманыңарды тандап алып, алар үчүн куттуктоо-монолог кебин түзгүлө. Бул куттуктоо- монолог кептери өзгөчө. Анткени аларда сөздөрдүн кайталанышына жол берилбейт жана каалоолор чын ыкластан ,орундуу чыгат.

Окуучулардын досторуна, сүйүктүү каармандарына карата куттуктоолорунун айрымдарынан:

1-текст. Адилет! Мен сенин «кичинекей мааракең» менен куттуктайм. Сен он жашка толдуң! Мен сени менен достошконума абдан ыраазымын. Сени менен болуу дайыма кызыктуу! Сен дагы мен сыяктуу эле китептерди окуганды жана , саякаттаганды жакшы көрөсүң. Ошондуктан, мен сага ушул багыттагы китепти белекке берүүнү чечтим. Мен билем сен китеп жыйнаганды жакшы көрөөрүңдү жана өздүк китепканаңдын абдан бай экендигин. *Тилек. 5-класс.*

2-текст. Кымбаттуу Нургазы! Адабий каармандардын дагы туулган күндөрү бар экендигин мен билем. Ошондуктан мен сени сүйүктүү каарманым катары куттуктагым келди! Сенин фантазияң абдан бай, табиятты, ак кемени сүйгөн боорукер экениңди билем. Сенин бардык тилектерин, кыялдарыңдын орундалышын, жер жүзүндө жалаң гана ак ниеттүү адамдар жашашын каалайм. Ошон үчүн мен өзүмдүн классташтарым менен сага жардам бергим келет. *Канатбек. 5-класс.*

3-текст. Ардактуу Акылкарачач! Мен сени абдан сыйлайм. Сен чечилбеген сырды чечкен, атың айтып тургандай эле акылдуу, тапкыч, сөзмөр, чечен, кайрымдуу, адептүү кыргыздын кызысың. Мен сени менен достошуп, сендей акыл-эстүү, сөз тапкыч, чечен болгум келет. Сенин акылыңа акыл кошулуп, досторундун көбөйө берүүсүн каалайм. *Нуржамал, 6-класс. .*

Мугалим: Бул куттуктоолоруңарды атайын откыткаларга жазсаңар да болот. Мындан ары куттуктоо жазууда тажатма, кайталама сөздөрдөн качып, көңүл эриткен, орундуу сөздөрдү табууда кыйналбайсыңар деп ойлойм.

5 - көнүгүү. *Мугалим:* Бул маданияттуу сүйлөшүүнү даярдоонун эрежелери менен таанышуунун алдында келгиле, чакан талкуу өткөрөбүз. Талкуубуздун темасы – «мактоо сөзү» деп аталат. Төмөнкү суроолорго жооп бергилечи?

- Силерди мактаган учурлар көп болобу? А силер качан мактайсыңар? Акыркы күндөрдөгү бир нече баарлашуулардан мисал келтиргилечи?

- Сага жагымдуу ой айткандарга ыраазычылык билдирген кыйынбы же сенин бирөөгө мактоо сөз айтканың татаалбы?

- Эмне үчүн, сөзсүз түрдө эле мактаган адамга ыраазычылык билдириш керек деп эсептелинип калган?

- Бирөөгө мактоо сөзү менен кайрылганда көбүнчө кандай сын атооч сөздөрдү жана сөз айкаштарын колдоносуңар? (Буларды улап жазгыла: «Мен сага ушунчалык ыраазымын..., сен абдан...»; «Мен сага айткым келет, сен..., жана сага ыраазымын...»; «Мен сага таң калам, сен кантип....»; «Сен татыктуусун ишен, ...»; « Мен сени мактагым келет, анткени сен»). Ошентип, силердин сүйлөшүүдөгү кептик тажрыйбаңар мактоо жана ыраазычылык сөздөрүн качан, кайда, кандай колдоно тургандыгыбызды түшүнүүгө жардам берди. *Биринчиден*, мактоо бул – ыраазычылыкты туюндуруучу сөз. Ошондуктан анын баалоо, ыраазы болуу сыяктуу мааниси боюнча жакын этиш сөздөрү бар. *Экинчиден*, мактоо сөзүндө анын себеби бар: мүнөзүнүн жакшы жактарын билдирген жакшы мамиле, жүрүм-турум, сырткы турпатынын жагымдуулугу, өзүн кармай билгендиги.

Келгиле эми, сын атооч сөздөрдү пайдалануу менен мактоо сөзүн даярдоо жана айтуу ыкмаларын бекемдөөчү коммуникативдик оюндарды ойнойлук. Төмөндө белгилүү адабий чыгармалардын каармандары өздөрүнүн мактоо сөздөрүн айткылары келген. Сүйлөшүү маданиятынын коммуникативдик касиеттерин эстөө менен биз аларга жардам беребиз. 1-кырдаал2-кырдаал

Мугалим: Силер так, туура, орундуу баарлашуунун эрежелери тууралуу кеңири маалымат алдыңар. Эми мыкты тондо сүйлөөнүн эрежелери тууралуу үйрөнөбүз.

1-тапшырма. Бул оюнду «Ардактуу мейман» деп атаса болот. Мисалы, сиз досторуңуз менен башка шаардан же өлкөдөн келген мейманды тосуп алып жатасыз. Достукту сүйгөн, жарык маанайлуу, меймандос үй ээлеринин милдети аңгемелешүүнү адептүү, орундуу жана сабаттуу алып баруу: - мейман менен таанышуу; - анын кызыкчылыктары, табиттери, кыял-тилек жана пландары тууралуу билүү; - меймандын өз өлкөсүнүн каада-салттары тууралуу сурамжылоо. Акырында ийгиликтүү өткөрүлгөн аңгемелешүүгө биргелешкен ыраазычылыкты билдирүү.

Мейман кабыл алуу кырдаалын ролдоштуруп, стол, стулдарды коюп, мейманга костюмдарды тандап, өтүнүч, түшүндүрүү, мактоо, куттуктоо сыяктуу маданияттуу сүйлөшүү диалогдорун

уюштуруу үчүн суроолорду ойлоп таап өткөрсө болот. Жогорку класстардан, мугалим, ата-энелерден түзүлгөн калыстар тобу этика боюнча эксперт катары сиздин мейманыңыз менен канчалык эркин жана сабаттуу аңгемелешкениңизди, силерди байкап отуруу кызыктуу болгондугун баалашат. Оюндун жүрүшүндө меймандын ролун ар бир катышуучу аткара алат. Эң башкысы сылык-сыпаа сөздөрдү ойлоп таап, ачык, кызыктуу сүйлөп, жарык маанайлуу жана сүйлөшүү маданиятын сактаган баарлашуучу боло алуу. Өзүнө өзүң байкоо жүргүзүү абдан кызыктуу. Ошондуктан, бул оюн-сахнаны видеого тартып алып, көрүп, талкууласа да болот.

1-тапшырма. Бул оюнду «Картиналардагы жана аңгемелердеги сүйлөшүү мааднияты» деп атайбыз. Катышуучуларга төмөнкүлөрдү тандоо сунушталат: - картинага ылайык макал-лакаптарды же тескерисинче макал-лакаптарга ылайык картиналарды табуу; - адептүүлүккө тарбиялаган макал-лакаптарга арнап аңгеме түзүү; - адепсиздикти ашкерелеген аңгеме жазуу же ролдоштурулган сцена түзүп аткаруу; - адабият сабагынан өткөн же өз алдынча окуган адабий чыгармалардан жүрүм-турум жана сүйлөшүү маданиятынын терс жактарын сүрөттөгөн үзүндүлөрдү таап, көркөм окуу жана ролдоштуруп аткаруу. Мында демилгелүүлүк, сөзгө чеберчилик, ораторлук жана аткаруу жөндөмдүүлүгү бааланат.

Маданияттуу талкуулаганга, өз оюбузду далилдегенге үйрөнөбүз

«Талаштан тактык жаралат» (Элдик макал)

Биз мында маданияттуу талкуулоо, далилдөө эрежелерин үйрөнөбүз. Албетте, сенин турмушунда бир нече ирет ушундай кырдаалга туш болсоң керек. Бирок талкуулап-талашуунун да эрежеси бар экенин билбесең керек. Талкуулоо, далилдөө боюнча адабий чыгармалардан арбын турмуштук мисалдарды келтирүүгө болот. Белгилүү философ, риторикалык сабаттуулук мектебинин бирден-бир негиздөөчүсү Сократ өзүнүн окуучуларына «Эристика сабактары» деген атайын сабактарды өткөргөн. Анда бири-бирин сыйлоо жана далилдөөчү диалог иретинде курулган акыйкаттуу талаштарды үйрөткөн. Ошондой талаш-талкуу диалогдордун айрымдарынан:

- Болбогон нерсени анын үстүнө себепсиз талашпа.
- Ар дайым эмне жөнүндө талашып жатканыңды эсте.
- Талашта ар дайым мисалдарың жана далилдерин болсун.
- Талашты татыктуу алып бар: салабаттуу, сылык болуп, башкалардын пикирин сыйла.

Эгер аңгемелешүүчү талаштуу ойлорду айта турган болсо, диалогду өз деңгээлинде алып баруу жөндөмдүүлүгүн текшерүүчү көнүгүүлөр

1- көнүгүү: төмөнкү сүйлөмдөрдөн талашууга негиз, себеп боло турган жоболорду танда:

1. Күзүндө ар дайым жаан жаап турат.
2. Теле берүүлөр жакында газеталардын жана китептердин ордун биротоло басат.
3. Деңиздерде суу туздуу болот.
4. Чыныгы достук ар дайым бирөөнүн экинчисине баш ийүүсүнө таянат.
5. Билими күчтүү миңди жыгат, билеги күчтүү бирди жыгат

Силер туура аныктагандай, 1- жана,3-сүйлөмдөрдө талаш кыла тургандай деле жобо жок. Эмне үчүн жоктугун түшүндүрүүдө «менимче», менин өз карашым боюнча», «менин оюм боюнча» деген түрмөктөрдү пайдалангыла. Мисалы, мындай баштасаңар болот: «Менимче, бул жоболор эч деле талашты жаратпайт. Себеби анда талашсыз чындык айтылган. Өзүңөр ойлосоңор эч ким талаша албайт»

Бул көнүгүүнү аткаруу менен силер талашты туура жүргүзүүнүн эң биринчи ыкмаларын (жарык маанайда болуу жана эмне айтуу керек, ал айтылгандарга кандай жооп берүүнү билүү) билесиңер. Ошентип, талаш темасын туура тандоо тууралуу ой жүгүртүүлөр:

2 – көнүгүү: талаш үчүн тандалган жоболордун арасынан силер үчүн кызыгуу туудурган, досторуңар менен диалог куруп, талашып талкуулай тургандарын тапкыла. Аны жазгыла.Талашка даярданууда силер талкуулай турган теманын келечеги жөнүндө өз оюңарды аныктоо менен төмөнкүдөй типтеги сөздөрдү колдонула: «биринчиден, анткени...», «экинчиден, анткени...», «жана акырында, анткени...».Мисалы, «Билими күчтүү миңди жыгат, билеги күчтүү бирди жыгат» аттуу теманы талкуулоого карата даярданууда окуучулар эмне кылышканын көрөбүз: Мен баамдагандай, «Билими күчтүү миңди жыгат, билеги күчтүү бирди жыгат» деп адилеттүү айтылган. *Биринчиден*, «билим алуу ийне менен кудук казгандай» дегендей, билимдүү адам өзүнүн мээнети менен көп жылдар бою жыйнаган терең билими, тунук акылы менен ар дайым массаны уютуп, күчтүүлүк кылат. *Экинчиден*, менимче, билеги күчтүү деген ал илим-билимге ээ эмес, карандай гана кара күчү бар адам. Ал эгер күрөшө келсе бир гана адамды жыгышы мүмкүн. Анан акырында булар салыштырылып, билимдин барк-баасына басым жасалып, жаштарды билимдүү болууга чакырып жатат. Сиздер мени менен макул эмессиздерби? *Айжаркын.*

3 – көнүгүү. Сага балдар телеберүүсүнө алып баруучу болууну сунушташты. Ал жерде сиздин курдаштарыңыз, балдар өздөрүнүн окуулары, кызыкчылыктары, ата-энелери менен мамилелери, достук тууралуу татаал жана талаш маселелерди талкуулашат. Мурунку көнүгүүгө таянуу менен келерки теле берүүгө карата суроо же талкуу түрүндөгү

берүүнүн темасын аныкта. Мисалы: «Ата-энелердин ар дайым болуучу нааразылыктарынан кантип кутулууга болот?», «Жакшы окуу деген эмне?». Сиз телестудияда дагы кандай маселелерди талкуулоону сунуш кылат элеңиз? Өзүңдүн досторундан сурап, талкуунун темасын туура тандагыла жана ал тема эмнеге силер үчүн кызыктуу? Ата-энелер жана окуучулар чакырыла турган теле берүүнүн темасын ата-энелер менен талкуулагыла. Теле көрүүчүлөр үчүн мисалы, төмөнкүдөй темалар кызыктуу болушу мүмкүн: «Биз бири-бирибизди кантип мактайбыз жана урушабыз». «Сен качан үйгө келгенде эмнени табыш керек жана эмнени жоготуу жакшы». «Үйдө ким кожоюн жана эмне үчүн?». «Үйдөгү китепкана кандай болушу керек же аны кантип чогултуу керек?». Эгер сенин үй-бүлөң бул идеяны колдосо анда, суроолордун тизмесин улантсаң болот.

4 – көнүгүү. Силерге белгилүү болгондой, теле берүүнүн алып баруучусу талкуулануучу темага гана эмес, меймандар менен аңгемелешүү үчүн суроолору да даяр болушу керек. Мына ушуну сен да жасап көр.

2. Кептин көркөмдүүлүгүнө үйрөтүү

Кыргыз тил коомунун президенти Р.Курбанов «кыргыз тили бай тил. Уккулуктуу, жеткиликтүү, көркөм сүйлөсөк, кыргыз тили өнүгөт» десе, Н.В.Гоголь: «Бул ачык, жагымдуу сөз эмне деген керемет» (что за прелесть – это яркое, звонкое слово) деп тамшанса С.Мусаев: »Айыл жергесинде тил боюнча проблема жок. Алар абдан даамдуу, көркөм сүйлөшөт» дейт. Ал эми Арстанбек Абдылдаев: «Кыргыздын тили көркөм, кооз тил жана тарбиялай турган тил. Илгери кошок кошкондо да адамдын жакшы, жаман сапаттары кошо айтылгандыктан, алар жакшы жашоого умтулушкандыгын» белгилейт. Мугалим сабакта «көркөм оку, үнүңдү бийик чыгарып, көркөм сүйлө» деп, ар дайым айтат. Кептин көркөмдүгү, көркөм сүйлөө деген эмне? Бул сөз болуп жаткан нерсенин эң башкы, маанилүү жактарын ачык, так, образдуу, көркөмдөп айтуу менен угуучуларды өзүнө тарта алуу. «Угуучуларга эстетикалык таасир берүүчү үндүк, тилдик каражат». «Эстетикалык сезим, баа, ишмердик, көркөм табит» (127, 81-б.). «Көркөм, ачык, так сүйлөө бул - эстетикалык иш-аракет» (127, 90-б.). Кептин көркөмдүүлүгүн айрыкча көркөм адабий чыгармалардын мисалында окуткан оң натыйжа алып келет. «Адабий чыгармадагы көркөм образды, чындыктын чанылдырылышын жеткилең, таасирдүү, уккулуктуу берип, эмоционалдуулугун арттырып, аны угуучу көрүп тургандай кылып (эстетикендей) экспрессивдүүлүгүн арттырып, тембралдык боекчонун таасири менен окуй билүүнү ишмердик катары баалоого болот» (127, 91-б.). Кептин көркөмдүүлүгүнүн эң башкы каражаттарынын бири бул **үндүн тону** болуп саналат. Бир эле окуя, көрүнүштү

ар кыл тондо айтуу менен ага карата өзүндүн жана угармандардын ар кыл мамилесин жарата аласың. Үндүн тонун мүнөздөп келип, өзүнө өзү ишенген, ишендире билүүчү, буйрук берүүчү же сурануучу, шайыр же кайгылуу, катаал же эркелетүүчү тон деп бөлсө болот. Сүйлөшүүдө үндүн тонунун туура коюлуусу сизди угуп жаткан адамдын сиздин өтүнүчүңүздү, сурооңузду же буйругуңузду же ишендирүүңүздү тыңшай билүү менен сизди туура түшүнүүсүнө жана айтылгандарга туура баа берүүсүнө шарт түзөт. Элде «жылуу жылуу сүйлөсө жылан ийининен чыгат» же «Жакшы сөз жарым ырыс» деп бекеринен айтылбаган. Көркөм, кооз, уккулуктуу сүйлөөдө интонацияны туура коюу да маанилүү. Тыныш белгилерине ылайыктап, тынымды кое билүү да маанилүү. Мисалы, үтүр (,) белгисинен кийин анча чоң эмес тыным (Ким көп билгиси келсе, ал аз уктайт), кош точкадан (:) кийин түшүндүрүүнүн алдында узагыраак тыным (Жалпыга белгилүү: китеп билим булагы), тиреден (-) кийин салыштыруу үчүн узагыраак тыным (Атанын сөзү – акылдын көзү. Ата журтуң – алтын бешигин), үтүрлүү точкадан (;) кийин да узагыраак тыным (Жол атасы – туяк; сөз атасы – кулак; суу атасы – булак). Кептин жагымдуу угулушу деген эмне? Тилчи окумуштуу Касымбек Сейдакматов «сөз тыбыштардан куралып, белгилүү бир маани берет» (412,6-б.) десе М.В.Ломоносов «тыбыштар мазмунга жана мааниге ээ» деп эсептеген» (245) Мисалы, «а» тыбышын көп кайталоодон улам окурман мейкиндикти, тереңдикти, бийиктикте сезсе, «е», «и», «ү» тыбыштарын жыш кайталоо эркелеткендикти, назиктикте туюндурат. «м», «н», «л» тыбыштары «р», «т» тыбыштарына салыштырмалуу жагымдуу угулат. Ал эми «ф», «т», «ц» тыбыштары жагымсыз сезим туудурат. М.В.Ломоносовдун (245) ою боюнча ар бир адам өз эне тилинин тыбышын уга билүүсү, таза, кооз, жагымдуу угулушунун мыйзамдарын түшүнүүсү керек.Төмөнкү ыр саптарындагы тыбыштардын айтылышына, угулушуна көңүл бөлөбүз:

Манжалардынарасы-салаа

Шаардын бир аты – калаа. *Ы.Кадыров*

Касиеттүү эне тил

Аруу, назик сезимдей

Кылым бойлоп келесиң

Кыргыз атын өчүрбөй. *Т.Самудинов*

Кумар кануу –моокум,

Таң шооласы – шоокум. *Ы.Кадыров*

Фон-Викент азыркы иштин бирин койбой,

Дабышы бир ылдыйлай, жогорулай. *А.Осмонов*

3. Кептин байлыгына үйрөтүү

Көп жылдык тажрыйбадагы сыноо, байкоолордон көрүнгөндөй учурда окуучулардын эне тили боюнча кеп байлыгы бөксөргөндөн бөксөрүп, орус жана чет тилдерден келген сөздөр каптап кирүүдө. Бул тууралуу профессор С.Рысбаев «Эне тилинде таза сүйлөбөй адат кылуунун өзү да, барып-барып ал адамдын кебинин жардылыгынын бир далили эмеспи?! Өз эне тилиндеги сөздөрдү колдонбой сүйлөөбүздүн кесепетинен улам, башка тил лексиконубуздан эне тилибиздин бай корун сүрүп чыгарып, анын ордун көптөгөн чет сөздөр ээлеп алганы жатпайбы? Ушунун өзү адамдын сөзүнүн жардылыгынын негизги башаты болуп чыга келет» деп баса белгилеген.

Эне тилибиздин сөздүк кору абдан бай, мазмундуу жана кызыктуу, көп манилүү. Кеп ошону жемиштүү пайдаланууда болуп жатат. «Эне тилиндеги сабак лексикалык каражаттарды, анын маанисин, көп маанилүүлүгүн, образдуулугун, кыйыр жана өтмө маанилерин, элестүү жана туура колдонулушун үйрөтүү. Сүйлөшүүдө лексикалык кордун жардылыгына жол бербөө, ыксыз кайталоолордон арылтуу, «паразит» сөздөрдөн кутулууну шарттоо, ж.б. ушул багыттагы ишмердүүлүктөрдү аткаруу кыргыз тили предмети гана чече турган маселелерден экендиги ачык байкалууда» дейт - Б.Акматов. Орто мектепте кыргыз тилинин ар бир сабагында лексикалык, фразеологиялык, синонимдик, антонимдик, омонимдик, этимологиялык жана түшүндүрмө сөздүктөрү менен окуучуларды иштете билүү, жекече портфолиосуна сөздүктөрдү түздүртүп, ага ар түрдүү маанидеги жана тематикадагы сөздөрдү, сөз айкаштарын жыйнатуу, аларды катыштырып, текст жараттыруу, сөзгө кызыкканга, аны урматтап-сыйлаганга көнүктүрүү, сөз байлыгын арттыруу максатында кеп ишмердүүлүгүнүн бардык түрлөрү (окуу, угуу, сүйлөө, жазуу) боюнча көнүгүү, машыгуу иштери системалуу түрдө аткартырылууга тийиш.

Окуучулардын баарлаша алууларын төмөнкү тесттик суроолор менен аныктайбыз. Алар «ооба» же «жок» деген жооп айтышат:

Сүйлөшүү маданиятына үйрөтүү боюнча өткөрүлгөн тесттик суроолор

1. Сен сүйлөгөнгө караганда укканды жакшы көрөсүңбү?
2. Сен дайыма сүйлөшүүнүн темасын таба билесиңби, ал түгүл тааныш эмес адам менен да?
3. Сен сүйлөшүп жаткан адамыңды дайыма кунт коюп уга аласыңбы?
4. Досторуңа кеңеш айтканды жакшы көрөсүңбү?
5. Эгер сүйлөшүүнүн темасы кызыксыз болсо аны сүйлөшүп жаткан адамга билдире аласыңбы?

6. Эгер сени угушпаса, ага жиниң келеби?
7. Кандай гана маселе болбосун ага карата сенин жекече пикириң бар экенин айта аласыңбы?
8. Эгер тема сага тааныш болбосо анда баарлашууга катышасыңбы?
9. Тегеректегилердин баары сага көңүл буруусун жакшы көрөсүңбү?
10. Сен бекем билимге ээ болгон предметтер (үч предметти ата) кайсылар?
11. Ишенимдүү жана ачык сүйлөй аласыңбы?

«Ооба» деп жооп бергендерди белгилеп чыгып, жыйынтык чыгарабыз:

1 - 3 балл – сиз менен баарлашуу дайыма эле жагымдуу эмес. Эмне үчүн экенин айтуу кыйын. Же сен көп сүйлөбөйсүң же баарлаша албагандыктан, сенден качышат... Ойлонуу керек!

4-9 балл – сен ушунчалык эле баарлашуучу адам болбосоңуз да ар дайым сүйлөшүү маданиятын билген, көңүл бура билген, жагымдуу маекчисиң. Бирок мындан да мыкты баарлашууга аракеттен.

9-10 балл - сен бактылуу адамсың. Баарлаша билесиң. Досторуң да сени таланттуу баарлашуучу катары баалашат. Бул эң сонун. Ошентип, биз адамдар менен жагымдуу, маданияттуу сүйлөшө алабызбы? Ал үчүн эмне керектигин билдик. Кыргыз тили сабагынан сүйлөшүү маданиятына машыктыруучу көнүгүүлөр балдарда бара-бара чечендик кептин, ораторлуктун ыкмаларына ээ кылуу менен алдыңкы жүрүм-турум маданиятына да тарбиялайт.

Адабий булактар

1. Мусаев С.Ж. Кеп маданияты жана норма [Текст] С. Ж.Мусаев – Б.: 1991. – 240 б.
2. Мусаев С.Ж. Кеп маданиятынын маселелери [Текст] С. Ж.Мусаев – Б.: 1993, - 163 б.
3. Мусаев С.Ж. Кыргыз тилинин жазуу эрежелери [Текст] С. Ж.Мусаев – Б.: 2004, - 170 б.
4. Рысбаев С. Сүйлөө маданиятыбыз кандай? [Текст] С.Рысбаев Кырчын журналы – 2010. -№7-8. -6 б.
5. Акматов Б. Кыргыз тилин окутуунун инновациялык технологиясы. 1-китеп [Текст] 6 Монография / Б.М.Акматов, А.С.Мукамбетова – Б.: 2010. – 282 б.
6. Максаков А.И. Правильно ли говорит ваш ребенок? [Текст] А.И.Максаков – М.: Просвещение, 1982. – 160 б.
7. Львов М.Р. Риторика. Культура речи [Текст] М.Р. Львов – М.: 2002. 245 с.
8. Матвеев В. В мире вежливости [Текст] В.Матвеев, А.В Панов – М.: 1976. – 182
9. Михаил Ханин Как научиться красиво и правильно говорить [Текст] Михаил Ханин – Санкт-Петербург, 1997. – 147 с. ж.б.